

A. I. S Z M I R N Y I C K I J:

A szó jelentése

N 4178

A "szójelentés" fogalma kétségtelenül a nyelvtudomány legfontosabb fogalmai közé tartozik. E fogalom tisztázása nélkül a szó fogalmát sem határozhatjuk meg kielégítő módon. A jelen dolgozat fő vizsgálati tárgya: a jelentés mint a szó szerkezetének sajátos, azaz a szó külső burokjától, hangalakjától elütő mozzanata.

A szójelentés kérdése egyfelől a szó problematikájába, másfelől a nyelv és a gondolkodás viszonyának problémakörébe vág. A nyelv és a gondolkodás dialektikus egységéről szóló marxista tételt s persze semmilyen más tételt sem szabad csak úgy "minden teketória nélkül" és általánosságban elfogadnunk: el kell érniünk, hogy ez a fölfogás a lehető legvilágosabban és tisztábban, a lehető legmeggyőzőbb módon álljon előttünk, vagyis hogy e tétel alapján az idevágó tényeket egész sokoldalúságában vizsgáljuk, s hogy e tételt ne csak in abstracto magyarázgassuk. Hogy ezt elérjük, ahhoz okvetlenül tanulmányoznunk kell a szójelentés kérdését is.

*

Legelsősorban azt kell meghatároznunk, hacsak nagy vonalakban is, hogy mit értünk a szó "jelentésén". Leghelyesebb ezt úgy megtenni, hogy megmondjuk, mi az, ami nem tartozik a szó jelentéséhez, vagyis nem része a jelentésnek.

Erzékszerveink az élő nyelvnek minden szavát mint valamilyen meghatározott hangsort vagy - ritkábban - egy hangot, más szóval mint a beszéd folyamatának egy bizonyos meghatározott szakaszát fogják fel. Az írásbeliség kialakulásával párhuzamosan persze a szó írásképe is mind nagyobb és nagyobb jelentőségűvé válik. De az írásképe mégiscsak valami másodlagos dolog a hanghoz, a nyelv "természeti anyagához" képest. A leirt szó az élőnyelvi, hangokból álló szónak csupán képe, ábrázolása. ①

Ezért a szó anyagi, külső oldalán rendszerint éppen a hangsrét szokás érteni. Ez teljesen indokolt.

A szó hangalakja nyilvánvalóan nem tartozik a szó jelentéséhez; nem tartozik hozzá persze a szó írásképe sem. Sőt általában a szó hangteste (és éppígy az írásképe is) egyenesen szemben áll a szó jelentésével. A jelentés egyszersmind nem valamiféle alkatrésze a hangtestnek, nem valamiféle tényező abban. A szó hangalakja és jelentése — két teljesen különböző jelenség, bár egymással társadalmilag és történetileg meghatározott kapcsolatban vannak, s mi több, olyan kapcsolatban, amely rendkívül lényeges a nyelv szempontjából, mert e kapcsolat nélkül a nyelv egyáltalán nem is létezhethetne, s nem is keletkezhetett volna. Hiszen a nyelv úgy keletkezett és úgy indult fejlődésnek, mint az emberi érintkezés eszköze, s ha nem volna valamiféle kötelező (társadalmilag és történetileg, nem pedig fizikailag kötelező érvényű) kapcsolat a hangok és a jelentések között, akkor a nyelv nem tölthetné be ezt a fő funkcióját, mert akkor hangokkal semmit sem közölhetnénk.

A szó jelentése tehát egyáltalán nem azonos a szó hangalakjával, annak nem valamilyen alkotóeleme.

A szó jelentése nem azonos azzal a tárggyal sem, amelyet a szó jelöl. Amikor létrehozunk, viszünk, vásárolunk, felhasználunk bizonyos tárgyakat, akkor nem a megfelelő szavak jelentéseit hozzuk létre, visszük, vásároljuk, használjuk fel, hanem valami mást — magukat a tárgyakat. Avagy amikor megyünk, beszélünk, nevetünk, alszunk, nem bizonyos igék jelentését realizáljuk, hanem bizonyos cselekvéseket, folyamatokat végzünk. Erről akár beszélni sem kellene, ha a gyakorlatban nem tapasztalnók, hogy egyesek elég gyakran akarva-akaratlanul összetévesztik a szót és ennek jelentését a jelölt tárggyal, jelenséggel, folyamattal. ② Ezért talán nem lesz érdektelen emlékeztetni rá, hogy vannak olyan szavak, amelyek nem jelölnek tárgyakat, jelenségeket stb., bár teljesen meghatározott jelentésük van; vö. sellő, manó, kentaur, faun, angyal, varázslat, tündér, megbabonáz stb. Persze, mondhatná valaki, ezek a szavak bizonyos pszichikai tárgyakat, képzeletszülte képzeteket jelölnek, s ezeket a képzeteket vagy fogalmakat a megfelelő szavak tárgyának, jelentésének kell is tekintenünk. ③ De akkor fölmerül a kérdés: hát az asztal szó jelentésén miért kell magukat a tárgyakat (az asztalokat), nem pedig az asztal megfelelő képzetét vagy fogalmát értenünk? Ehhez hozzátehetjük: olyan szavakról is, mint a senki, aligha mondhatnók biztosan, hogy valamilyen tárgyat jelentenek, ha csak nem tekintjük tárgynak a "valamely személy távolléte" fogalmát.

Mi az oka annak, hogy egyesek összetévesztik egymással a szó jelentéseit és a szó jelölte tárgyat vagy jelenséget? (Az ilyesmire, ha szabad így kifejeznünk magunkat, bizonyos ösztönös hajlam figyelhető meg az emberekben.) Nos, ennek forrása teljesen világos: a szavak jelentéseit természetesen a szó jelölte valóságos tárgyak és jelenségek léte határozza meg; a jelentések tulajdonképpen e tárgyakhoz és jelenségekhez kapcsolódnak. Még a sellő, tündér stb. féle szavak jelentései sem létezhethetnének, ha nem volnának bizonyos tárgyak és jelenségek és ezeknek többé-kevésbé eltorzult tükröződései az emberek tudatában.

A képzeletszülte fogalmaknak, mitológiai képeknek, vallási nézeteknek stb. az alapját a reális valóság elemei alkotják, csak hogy a tudat által a valóságtól elvonatkoztatva és fantasztikus képekké, vetületekké kombinálva, amelyek egészben véve már semmilyen valóságnak nem felelnek meg. Ha nem lettek volna valóságos nők, ha nem lettek volna vízi lények (halak stb.), ha - valószínűleg - nem lettek volna álmok, érzéki csalódások és hallucinációk, ezek az ismert lelki jelenségek, akkor a társadalmi megismerés fejlődésének bizonyos szintjén nem jött volna létre a sellő képe sem. "Amikor az (emberi) elme az egyes dologhoz nyul, másolatot (fogalmat) készít róla - írja V.I. LENIN -, ez nem egyszerű, nem közvetlen, nem tükörszerűen holt, hanem bonyolult, kettéhasadt, cik-cakszerű aktus, amely magában foglalja azt a lehetőséget, hogy a képzelet messze röpkül az élettől; sőt mi több, magában foglalja azt a lehetőséget, hogy az absztrakt fogalom, az eszme képzeletté (végeredményben = istenné) alakul át... Mert a legegyszerűbb általánosításban is, a legelemibb általános eszmében (az "asztal" általában) van bizonyos adag képzelet." ⁽⁴⁾ Ezenkívül azonban az a körülmény, hogy a képzeletbeli kép elemei valóban létező tárgyaknak, jelenségeknek és ezek sajátosságainak a tükröződései, e képeket (ill. agyszüleményeket) a valóságról készült másolatok, minták jellegével ruhazza fel. Egyszersmind az a körülmény, hogy az esetek túlnyomó többségében a szavaknak - jelentéseikkel egyetemben - valóban reális tárgyak és jelenségek felelnek meg (még ha sokszor másodlagos, pszichikai jellegűek is ezek: gondolat, harag, szerelem stb.), azt eredményezi, hogy az emberek a "képzeletbeli jelentésű" szavakat is ösztönösen ugyanúgy magyarázzák, mint a "reális jelentésű" szavakat. Általában egy-egy szó meglátta azt a benyomást kelti bennünk, hogy a szónak megfelelő tárgy vagy jelenség valóban létezik. Ennek természetes, spontán és gyermeketeg, lényegében egészséges materializmus az alapja, amely azonban - minthogy nem dialektikus - néha tévedésbe ejti az embert.

A szó jelentése tehát nem azonosítható a jelölt tárggyal vagy jelenséggel, jóllehet az esetek túlnyomó többségében kapcsolatban van egy-egy ilyen tárggyal vagy jelenséggel, s ezek meghatározzák őt. A képzeletszülte vagy mesterségesen alkotott jelentések, amelyeket a valóság csak közvetett módon határoz meg, s amelyeknek a valóságban nincs közvetlen megfelelője, viszonylag igen ritkák.

A mondottak nem engedik, hogy elfogadjuk - legalábbis komoly fenntartások nélkül - azt az eléggé elterjedt nézetet, hogy a szó jelentése nem egyéb, mint a szónak a szó jelölt tárgyhoz vagy jelenséghez való viszonya, azaz a szónak az általa jelölt valóságdarabkával való kapcsolata. Hogyan beszélhetnénk a képzeletbeli vagy mesterségesen alkotott jelentésekről mint bizonyos valóságdarabkához - amelyeket állítólag a megfelelő szavak jelölnek - való viszonyról vagy kapcsolatáról, midőn a szavaknak éppen az a jellegzetességük, hogy semmilyen valóságos dolgot nem jelölnek? Hiszen azt sem mondhatni, hogy az efféle szavak azokat az egyes elemeket jelölik, amelyeknek együttes tükröződése egy bizonyos meghatározott teljes képzet, teljes kép vagy fogalom: a sellő sem nőt, sem halat, általában semmilyen valódi tárgyat nem jelent.

Mint hogy a szó jelentése nem azonos a szó hangtestével, ill. nem valamilyen alkotórésze annak, nem mondhatjuk azt, hogy a jelentés nyilvánvalóan és kétségbevonhatatlanul a szó állagához tartozik. Mint hogy pedig a szó jelentése nem azonos a szó jelölte tárggyal vagy jelenséggel sem, sőt a szó és e tárgy vagy jelenség közötti viszonytal vagy kapcsolattal sem, ezért azt sem mondhatjuk, hogy a szó jelentése nyilvánvalóan és kétségbevonhatatlanul nem tartozik magához a szó állagához. A kérdés tehát nyitva marad: hol van a szó jelentésének területe - a szóban benne-e vagy azon kívül?

Ez a kérdés talán némileg naivul hangzik, hiszen a szó nem valami skatulya, nem dió vagy ilyesmi, amelynek van "belseje" és "külsője". A szóval kapcsolatban persze a "belső" és a "külső" fogalma nem a szokásos térbeli fogalom, s nem is a térbeliek alapján elképzelt időbeli fogalom. Mindazonáltal a fölvetett kérdésnek igen komoly és nem skolasztikus értelme van. Arról van itt szó, hogy vajon a jelentés a szó szerkezetéhez tartozik-e, s ha igen, körülbelül ugyanolyan okokból-e, mint a hangalak, azaz egyik is, másik is egyaránt alkotórésze-e a szónak, vagy pedig a szó mégiscsak egy bizonyos hangsorral azonos, s a jelentés a szóhoz képest valamilyen különálló tényező, amely a szóval körülbelül csak olyan kapcsolatban van, mint maga a szó jelölte tárgy is (feltéve, hogy az létezik), vagyis valamiféle társadalmilag és történetileg determinált kapcsolatban?

E kérdés körül nincs egyetértés és világosság, még ha a látszat arra vall is, hogy a szovjet nyelvészek itt általában egy nézeten vannak. A véleményeltérések egyes, néha nem is közvetlenül erre a kérdésre vonatkozó nyilatkozatokból derülnek ki. Ha például valaki azt mondja, hogy minden szó magában foglalja a jelentését is, vagy hogy a szó jelentése nem egyéb, mint egy hangsornak a jelölt tárgy, jelenség, fogalom tartalmával való kapcsolata, akkor az első pillanatban ezek a tételek nemcsak helyesnek, hanem kielégítőnek is tűnnek. Gondosabb vizsgálódás után azonban világossá válik, hogy ha a jelentés a szónak valamilyen alkotórésze, akkor az előbbi meghatározás nem megfelelő. Hiszen e fölfogás szerint minden szónak ugyanaz volna a jelentése, mert a hangsornak a jelölt tárgy, jelenség, fogalom tartalmával való kapcsolata - legalábbis alapjában és általában - ugyanolyan: minden szónak saját külön jelentése (vagy jelentéshálózata) van, amely attól függ, hogy a hangteste m i v e l kapcsolatos, nem pedig attól, hogy e hangtest valamilyen "tartalommal" á l t á l á b a n k a p c s o l a t b a n v a n . Ebből az következik, hogy a szó jelentése nem egyszerűen hangsor + tartalom kapcsolatának a megléte, hanem több ennél, valami olyasmi, ami annak megfelelően differenciálódik, amihez a kapcsolat fűződik. A tárgyak, jelenségek és fogalmak "tartalmáról" gyakran beszélnek megkülönböztetés nélkül, s mind a három jelenségkategoriat "jelöltnek" nevezik. De hiszen világos, hogy a tárgy "tartalma" egyáltalán nem ugyanaz, mint a fogalom tartalma, s hogy ezeket nem nevezhetjük egyformán. A jelölt tárgy hiányozhat, sőt esetleg egyáltalán nincs is meg a valóságban, viszont valamely fogalomnak a "jelölése", ha hiányzik a fo-

galom, nehezen képzelhető el. Minthogy a fogalom "a tárgyról való gondolat, amely kiemeli a tárgy lényeges jegyeit", ⑤ a fogalom nem lehet egyszerűen a hangsornak a tárgy tartalmával való kapcsolata. Ha föltehető, hogy a fogalom bennefoglaltatik a szóban, akkor egészen világos, hogy egyáltalában semmilyen anyagi tárgy nem foglalható bele a szóba. Ezért a fogalom és az ilyen tárgy teljesen más-más módon viszonyul a szóhoz és a szó jelentéséhez.

*

Ha elismerjük (legalábbis mint általános elvet), hogy a szavaknak különféle jelentései vannak, akkor, mint az imént már megjegyeztük, a szó jelentése nem lehet csak a szó hangalakjának valamilyen, a szón kívül eső dologgal való kapcsolata vagy ilyen kapcsolatnak a megléte: e kapcsolaton kívül a jelentésnek még valami olyasmit is tartalmaznia kell, ami megkülönbözteti a másik jelentéstől, s lehetővé teszi, hogy felismerjük: az adott szó é p p e n e h h e z a /nem pedig más/ tárgyhoz vagy jelenséghez kapcsolódik.

De fentebb már mondtuk, hogy maga az a tárgy vagy jelenség, amelyhez a szó kapcsolódik, nem alkothatja a szó jelentését, ill. nem számítható bele a szó jelentésébe. A szó jelentésébe tehát valami mást, ami megfelel a jelölt tárgynak vagy jelenségnek, nem pedig magát a tárgyat vagy jelenséget kell beleképzelnünk.

Mi ez a "valami"? Világos, hogy ez a szóban forgó tárgynak vagy jelenségnek a tudatban való valamilyen tükröződése, többé-kevésbé hű vagy nem hű másolata, valamiféle mintája. Hogy ez képzet-e vagy fogalom, egyelőre nem lényeges. Itt azt kell megjegyeznünk, hogy a jelölt tárgynak vagy jelenségnek valamilyen tükröződése általában legalábbis része a szó jelentésének.

De hiszen mi feltételesen elálltunk a szó jelentésének attól az elterjedt meghatározásától, amely szerint a jelentés nem egyéb, mint egy hangestnek valamely tárggyal való kapcsolata vagy amannak emehhez való viszonya. Most meg azt látjuk, hogy magában a szó jelentésében van valami, ami saját lényegéből kifolyólag köti össze a szót, tehát annak hangalakját is a tárggyal vagy a jelenséggel; összeköti pedig éppen azért, mert ez, ez a valami a tárgynak vagy a jelenségnek tükröződése, viszonylag hű másolata. A szó jelentésének az a nélkülözhetetlen része tehát, amely valamely hangalaknak valamely tárggyal alkotott kapcsolatát megkülönbözteti egy másik hangalaknak egy másik tárggyal alkotott kapcsolatától, vagyis az a valami, ami a jelentésnek mint hangalak és tárgy kapcsolatának csupán elkerülhetetlen függeléke volt szemünkben, az úgy áll most előttünk, mint a szó jelölte tárggyal, jelenséggel meghatározott módon összekapcsolt dolog. Ez a "valami" egyszersmind a szó hangalakjaival is összefügg. Ebből pedig az következik, hogy a szó jelentésének a jelölt tárggyal vagy jelenséggel való kapcsolata e "valami" révén valósul meg: e "valami" egyrészt kapcsolatos a szó hangalakjával, másrészt a tárggyal vagy a

jelenséggel mint ennek vagy amannak tudatbeli tükröződése. Következésképpen a szó hangalakja és a jelölt tárgy vagy jelenség közti kapcsolat, amelyet gyakran a szó jelentésének neveznek, lényegében fikció, amely a valóság leegyszerűsített felfogásán alapul. Pontosabban: a szó hangalakja és a jelölt tárgy vagy jelenség között természetesen van kapcsolat, de ez nem igazi és közvetlen kapcsolat, s a tárgy vagy a jelenség tudatbeli tükröződésén kívül hiába keresnők azt.

Tehát nem egyszerűen hangalaknak + a jelölt tárgynak vagy jelenségnek a kapcsolatáról, hanem hangalaknak + a tárgy vagy a jelenség tükröződésének kapcsolatáról van itt szó. Miként az elmondottakból kitűnik, az, amit itt a tárgy vagy a jelenség tükröződésének nevezünk, központi helyet foglal el a hangalak és a jelölt tárgy egész kapcsolatában: nélküle ez a kapcsolat létre sem jöhetne, mert a tárgy távolodásakor ez mindig kiesne az érzékelés mezőjéből, s nem nyílna lehetőség az általánosításra, minthogy gyakorlatilag nem volna meg a folytonosság. Ezért természetes, hogy a hangalak és a jelölt tárgy vagy jelenség közti általános kapcsolatnak éppen ezt a központi magvát nevezzük elsősorban a szó jelentésének.

De ha a tárgynak vagy a jelenségnek a hangalakkal kapcsolatos tudatbeli tükröződése egyenlő a szó jelentésével, akkor világos, hogy a szó jelentését semmiképpen sem szabad úgy meghatározni, mint csak és egyszerűen valamely hangsornak valamely tárggyal való kapcsolatát vagy egyiknek a másikhoz való viszonyát. A hangalaknak a jelölt tárggyal vagy jelenséggel való összekapcsolódása e tárgynak vagy jelenségnek a tudatbeli tükröződése révén megy végbe, de maga a tükröződés nem egyszerűen hangalak és tárgy kapcsolata, hanem elsősorban bizonyos tudatjelenség, a megismerésnek bizonyos formája.

De vajon hogyan indokolható a szójelentés említett meghatározása, ha a sellőkre, a marslakókra stb. alkalmazzuk ezt? Itt, mint már mondtuk, a hangalak nem valamilyen valóságos tárgyakhoz vagy jelenségekhez kapcsolódik. Itt nincs is a valóságnak olyan tükröződése, mint azokban az esetekben, amelyekről épp az imént volt szó. Holott a sellő, manó, faun, marslakó stb. szavaknak elég határozott jelentésük van. A szó jelentése tehát valami tágabb dolog, mint a tárgy vagy a jelenség tükröződése (abban az értelemben, ahogyan azt a megelőző lapokon tárgyaltuk). A szó jelentésén tehát nemcsak tárgyaknak vagy jelenségeknek bizonyos hangsorral kapcsolatos tükröződését értjük, hanem az olyan, szerkezeti jellegűknél fogva hasonló, bár genetikailag és ismeretelméleti szempontból különböző lelki jelenségeknek is, amelyek a valóság különféle elemeinek tükröződéseiből álló konstrukciók, jóllehet ezek az elemek az adott kombinációkban (tudniillik azokban, amelyeket e konstrukciók képviselnek) - nem léteznek. Két eset lehetséges tehát:

Az első (ez a fő): hangalak - jelentés - tárgy (jelenség) stb.

A második (ez másodlagos): hangalak - jelentés

Hangalak és jelentés mindig együtt jár, s e kettő összekapcsolódása nélkül nincsen szó: jelentés és tárgy vagy jelenség viszont nem mindig jár együtt, bár általában ezek összekapcsolódása jellemzi a fő esetet, s a másoknak, a másodlagos (a "tárgyi" mag nélküli) esetnek a pusztá léte is az elsőnek, a fő esetnek a lététől függ.

Továbbá, emlékeztetnünk kell rá, hogy mégha létezik is az adott szóval jelölt tárgy vagy jelenség, ennek nem okvetlenül kell jelen lennie a szó használatakor. A szó jelentésének viszont valóban ott kell lennie a szó használatakor. Hiszen ha valaki kimondja a nosz 'orr' orosz szót, ez nem annyit jelent, hogy egyuttal a francia noce 'házasság' szót is mondotta. És fordítva, ha valaki franciául beszél — mégha rossz kiejtéssel is —, és a francia noce szót az orosz nosz-hoz hasonlóan ejti ki, akkor is a francia, nem pedig az orosz szót mondja, feltéve, hogy a francia nyelvre és a 'házasság' jelentésre gondol. Ha valaki ezt mondja: tri kljucs / 1. 'három kulcs'; 2. 'három forrás' /, akkor nem két homonimát használ egyszerre: kljucs 'nyitó-záró szerszám' és kljucs 'forrás'. Ezért beszélünk kell, ha csak röviden is, a szó "létezéséről" és "használatáról".

A szó a használatban él, létezik. A szót használhatjuk gyakrabban vagy ritkábban, használhatják többen vagy kevesebben (azok, akik beszélik az adott nyelvet). Ha a szót többé senki sem használja, akkor az kihal, megszűnik létezni, élni.

A nyelv társadalmi jelenség. Ezért világos, ahhoz, hogy valamely szó valóságosan létezzék a nyelvben, a szó használatának társadalmi használata első sorban annyit jelent, hogy a szót érintkezés közben, azaz valóságos anyagi hangzásában használjuk. Ezért a szó igazán a hangos beszédben létezik. A valóságos hangokat nem szabad csupán afféle pótléknak tekintenünk, amelyet a beszélők tudatában létező szóhoz hozzáfűggesztünk, sem pedig csak a szót megtestesítő formának, az ennek megfelelő "hangképzet" realizációjának. A valóságos fizikai hangok a nyelv valódi "természeti anyagának" tekintendők; a nyelv ebben az anyagban létezik igazán. Amikor BAUDOIN DE COURTENAY azt mondja a nyelvről, hogy az "nyelvi gondolkodás", vagy amikor SAUSSURE azt mondja, hogy a nyelv "az agyban" létező jelrendszer, s hogy a jeleknek mindkét eleme (az értelem és a hangképzet) "egyránt pszichikai jellegű", akkor mindketten eltorzítják — idealista módjára — a valóságot.

Amennyiben persze némán, a "belső beszéd" ^⑥ alapján is tudunk gondolkodni, annyiban a nyelv — bizonyos értelemben — valóságosan hangzó hangok nélkül is létezik. De csak "bizonyos értelemben": a nyelvnek ez a létezése másodlagos, s attól függ, hogy megvan-e, létezik-e az érintkezésben, ahol valóságos hangokból áll. A "belső beszédben" tulajdonképpen csak "a nyelv természeti anyagának" tükröződésével van dolgunk: nem a "külső", azaz a valódi hangos beszéd az a forma, amelyben "a hangképzetek realizálódnak", hanem fordítva, a "belső beszéd" olyan forma, amelyben a valóságos fizikai hangokat "felváltják" ezek képzeleti, tudatbeli tükröződései.

A szó hangalakja - normális körülmények közt, vagyis a fő esetben, amikor a nyelvet nem komplikáljuk afféle járulékos eszközök alkalmazásával, mint az írás - ökvetlenül szükségessé ahhoz, hogy az érintkezés létre jöhessen, de ahhoz nem elég, hogy a szó alkalmazása valóban megvalósuljon. Szükséges, hogy az, ami az egyik ember tudatában volt, a hangsor segítségével átkerüljön a másik ember tudatába, hogy az egyik ember gondolata a másik előtt ismeretessé váljék. Ehhez viszont az szükséges, hogy a hangalakkal együttjárjon a jelentés, mégpedig úgy, hogy mind a beszélőnek, mind a hallgatónak a tudatában jelen legyen, s hogy a jelentés, legalábbis alapjában, mindkettejük számára ugyanaz legyen. Tudniillik ebben az esetben beszélhetünk a szó fő, ill. teljes használatáról, és - következésképpen - arról, hogy a szó valóban létezik, él.

Ha a szó valóságosan él, létezik a nyelvben, akkor elég szabályosan használják az érintkezés folyamatában. Hogy a szót ezenkívül nem ebben a funkcióban is szokták használni (például amikor az ember egyedül megy az erdőben vagy a mezőn), vagy amikor a beszélő szándéka szerint ebben a funkcióban használtatik ugyan, de helytelenül ⁷, az mit sem változtat a dolog lényegén: azon, hogy a szó biztosan és kétségtelenül megvan, létezik a nyelvben, s ha némelykor ez nincs is egészen így, ez egészében nem változtatja meg a szó mint a nyelvi rendszer egysége létezésének jellegét.

A nyelv útján történő érintkezéshez számíthatjuk annak különféle komplikált és fejlett módozatait is. Ezek közül nyilvánvalóan az írás a legfontosabb. A leírt, de föl nem olvasott szó hasonlít a kimondott, de senki által sem hallott szóhoz. Itt azonban van egy lényeges különbség. A senki által sem hallott szó már nyilván nem töltötte be közlési funkcióját: a szó ebben az esetben elhalt, s csak újabb használata során reprodukálható; a leírt szó viszont, mégha senki sem olvasta is el, nem tekinthető elhalt szónak, azaz olyanak, amely nyilvánvalóan nem töltött be közlési funkciót; ez inkább az anabiozis állapotában leledzik. A leírt szó elolvasása elvileg lehetséges marad, s az elolvasás egyben a szó föllelevenedését jelenti, persze nem abban az értelemben, hogy az új használatban újonnan reprodukálódik, hanem hogy folytatódik az, ami a szó leírásakor megkezdődött. A fonográf és ennek utódai, a rádió, a hangosfilm stb. szintén új lehetőségekkel gyarapítják a szó életét.

Mindehhez fontos hozzátennünk a következőket. A szó jelentése egyaránt hozzákapcsolódik a szó valóságos hangalakjához is és a hangalak tudatbeli tükröződéséhez is, és jómaga mindkét esetben ugyanaz. Ennek következtében a szó hangalakjának pszichikai tükröződése bizonyos esetekben funkcionálisan helyettesítheti a reális hangsort, s a kettő közötti különbségnek ezért sajátos, szinte elevenszerű jellege van. Valóban: nem szükséges, hogy hangosan gondolkodjunk. Sőt, jobb "magunkban", a nyelvi anyag alapján, a szavak és a nyelvtani sémák segítségével gondolkodni, persze úgy, hogy ezeknek nem valóságos fizikai hangalakjait, hanem tudatbeli tükröződését használjuk fel.

De a belső beszéd, amely hangok helyett azok tükröződésével dolgozik, mégiscsak másodlagos jelenség a valódi, "külső" hangos beszédhez képest. Másrészt az írás feltalálása lehetővé tette, hogy a nyelvi érintkezés a szavak valóságos kiejtése nélkül is végbemehessen: a hanganyagot a látható írásképp anyagával cserélte föl. Mindazonáltal ne feledjük el, hogy a hang továbbra is a nyelv legfőbb "természeti anyaga" marad.

Ugyanakkor - a jelentéshez való egyforma viszonyuk alapján s azon az alapon, hogy részben azonos funkciót töltenek be - a szó hangalakja és ennek képzete, azaz tudatbeli tükröződése, egymással sajátos módon függ össze, nem úgy, mint egyéb jelenségek és ezek tükröződésai. Elképzelhetem magamnak, hogy vizet iszom, de ez az elképzelés nem oltja a szomjúságomat; de ha elképzelem magamnak valamely szó hangalakját anélkül, hogy kiejteném azt, ezzel épp oly jól kielégíthetem azt az igényemet, hogy valamit elgondoljak vagy megértek, mint ha valóságosan kiejtem a megfelelő szót. Továbbá: a szó hangalakját a beszédszervek hozzák létre; ezek tetszés szerint mozgásba hozhatók. Ez még egy mozzanattal kiegészíti a szó hangalakja és ennek képzete közötti összefüggések jellegét: a hangalakot úgy kezdjük felfogni, mint valami származék dolgot, mint a "hangképzet realizációját". Valóban, a szónak minden egyes kiejtése olyan aktus, amelyet az határoz meg, hogy a tudatban jelen van a szó hangalakjának tükröződése: nem ejthető ki szó, amelynek hanglenyomata nincs meg a tudatban. De ez a helyes megfigyelés a valóság helytelen értelmezésévé válhat, ha közben elfeledkezünk róla, hogy a szó hangalakjának "képzete" úgy keletkezett, hogy a fizikai hang de facto hatott az ember agyára és ezáltal tudatára, s hogy hangok nélkül egyáltalán nem fejlődhetett volna ki az érintkezés, a gondolatcsere, egyszerűsmind pedig a tudat és a gondolkodás sem.

Az alapvető, az elsődleges tehát a jelentésnek + a szó valóságos hangalakjának kapcsolata; a jelentésnek + a "szó hangképének" kapcsolata viszont már másodlagos (abban az értelemben, hogy a "szó hangképe" csupán tudatbeli tükröződése a szó valóságos fizikai hangalakjának).

Mindez, amit a szó létéről és használatáról itt kifejtettünk, arra volt jó, hogy pótlólag megvilágítsuk a szó hangalakja és jelentése közti kölcsönhatást, s megmutassuk, hogyan függ össze a szó hangképe ezzel is, amazzal is. A továbbiak során főként épp arra kell figyelmet fordítanunk, hogy a szó jelentése a valóságos hangalakkal és ennek tudatbeli tükröződésével alkotott kapcsolata révén mintegy második kapcsolatot létesít ez és amaz között, s a szó hangképének mondhatni nagyobb funkcionális súlyt ad, mint amilyen az egyéb fajta jelenségek tudatbeli tükröződéseinek általában lenni szokott. Ezért a szó jelentése nem egyszerűen csak "hozzákapcsolódik" a szó hangalakjához (és a hangképhez), hanem szinte "behatol" a szó szerkezetébe.

Amikor azt a kérdést vizsgáljuk, vajon a jelentés hozzátartozik-e a szó állagához vagy ahhoz képest csak valami külsőleges dolog, akkor foglalkoznunk kell azzal is, hogy milyen jellegű kapcsolat van a hangalak és a jelentés között. Az tény,

hogy ez a kapcsolat elvileg konvencionális, önkényes, amelyet nem a hangok természete s nem is a jelentés jellege határoz meg. ⑧ E kapcsolat konvencionális volta persze maguknak a jelenségeknek - fiziológiai és logikai-pszichikai oldalukkal egyetemben - s ezek természetének a szempontjából az, ami. Ezt a kapcsolatot - társadalmi és történeti oldalról nézve - a nyelv létének minden pillanatában a nyelv korábbi története szabja meg; egy-egy társadalomban minden nemzedék számára általában az határozza meg a hangalak és a jelentés kapcsolatát, hogy e kapcsolat ténylegesen az előző nemzedék nyelvében is adva van.

Hogy e kapcsolat a jelenségek természetéből kifolyólag konvencionális, annak óriási jelentősége van a nyelv funkcionálása és fejlődése szempontjából. A szó és a jelentés viszonyának problémája szempontjából különösen fontos, hogy a hangalak és a jelentés között elvileg konvencionális kapcsolat van, mégpedig azért, mert e konvencionális jelleg rendkívül szorossá és közvetlenné teszi a szóban forgó kapcsolatot. Ez paradoxonnak tűnhet, de így van. Lássuk, miért!

Éppen azért, mert a vizsgált kapcsolat konvencionális, nem szabad azt hinnünk, hogy a szó hangalakjában van valami, ami utal rá, hogy az adott nyelvben ez a hangalak milyen jelentéshez kapcsolódik, s azt sem szabad hinnünk, hogy a szó jelentésében találunk valamit, ami viszont az e jelentéshez kapcsolódó hangokra utal. Ezért a hangsort a jelentéssel együtt, egységes komplexumként, szét nem szakítható dologként kell el-sajátítanunk. Hiszen csak meg kell bontani ezt a komplexumot, s a szó reprodukálása máris lehetetlenné válik: sem ebben, sem a másik részében nincs semmi, ami önmagában utalna rá, hogy összefügg a másik résszel. Ezért a hangalaknak a jelentéssel való kapcsolatát rendkívül erősen és tartósan kell tudatunkba bevésnünk. Ez természetesen a szó hangképe és jelentésének kapcsolatára is vonatkozik. Ily módon a hangalak és a szó hangképe a jelentéssel olyan egységbe olvad össze, amely a beszélők tudatában azt a benyomást kelti, hogy a megfelelő kapcsolat a dolgok természetéből folyik (afféle axióma), s amely gyakorlatilag nélkülözhetetlen ahhoz, hogy a nyelv akadálytalanul betöltse funkcióját a "külső" beszédben is, az érintkezés folyamatában, meg a belső beszédben is, a "néma" gondolkodás közben.

Hogy a szó hangalakja (s következésképpen hangképe) és jelentése közötti kapcsolat konvencionális, ez olyan általános alapelv, amely minden nyelvre érvényes, s amely nélkül képtelenség volna, hogy a nyelv szabadon fejlődjen. Ugyanakkor azonban a nyelv léte és fejlődése még egy másik elven is alapul: azon az elven, hogy a hangalaknak és a jelentésnek a kapcsolata motivált és ésszerűen megokolt. Ez az elv nem kevésbé fontos, mint az előbbi. A nyelv csak akkor létezhet és fejlődhet, ha mind a két elv együttesen érvényesül.

A hangalak és a jelentés közti kapcsolat motiváltságának elve nem a hangutánzó szavakban és a hangutánzószzerű alakulatokban nyilvánul meg. E különálló sajátos esetekre most nem érdemes

szót vesztegetni: eleget irtak már róluk. A motiváltság élve abban áll, hogy az egyes hangsorok összekapcsolódása feltételezi a nekik megfelelő jelentések célszerű összekapcsolódását is; és fordítva, ahhoz, hogy a jelentések célszerűen összekapcsolódhassanak, a nekik megfelelő hangsorok összekapcsolódása is szükséges. Ez annyit jelent: egy-egy összetett jelentésű beszédszakasznak a hangalakját az motiválja, hogy milyen jelentést tartalmakat fejez ki a beszédnek ez a szakasza; egy-egy ilyen szakasz összjelentésének, együttes jelentésének egyes részjelentésekre való tagolhatóságát pedig az motiválja, hogy a szakasz teljes hangtestében milyen, jelentéssel összekapcsolt egyes hangsorok különböztethetők meg. Például ennek az orosz beszédszakasznak:

v - a - g - o - n - m - e - t - r - o ^⑨, a hangalakja nem csupán közmegegyezés alapján kapcsolódik egy bizonyos jelentéshez ['a földalatti vasut kocsi']: azt a körülményt, hogy e hangsor olyan részekből áll, mint v-a-g-o-n és m-e-t-r-o, az motiválja, hogy az e hangsorhoz kapcsolódó jelentés: összetett, amely célszerűen egybekapcsolt jelentéseket ['vasuti kocs' és 'földalatti vasut'] foglal magában. Az pedig, hogy a szakasz teljes jelentése összetett s hogy ebben két részjelentés különböztethető meg, azzal magyarázható, hogy a szakasz hangsorában ezek az összetevők vannak meg: v-a-g-o-n és m-e-t-r-o. De a motiváltságnak ezzel vége is: az adott hangszakasz két komponensének és az ezeknek megfelelő jelentéseknek a kapcsolata már konvencionális, nem motivált kapcsolat.

A konvenció, a hagyomány elve tehát az egyszerű, tovább nem osztható egységekre, lényegében - teljesen - a morféimákra érvényes. Az összetett alakulatokban már a motiváltság elve lép fel, persze együtt a konvenció elvével, minthogy az összetett alakulatokban egyszerű egységek foglaltatnak. Ezenkívül tekintetbe kell vennünk, hogy lehetségesek különféle átmeneti és vegyes esetek is: a hangalak és a jelentés kapcsolatának mind konvencionális jellege, mind motivált jellege esetleg csak viszonylagos. Vö. a parohod 'gőzhajó' szóval [par 'gőz' + hod 'járás']: itt persze megvan a motiváltság, de ez nagyon viszonylagos, mégha eltekintünk is attól, hogy egyes összetevőiben a hangalak és a jelentés kapcsolata konvencionális. Valóban, miért nem alkalmas a parohod szó például a parovoz 'mozdony' [par 'gőz' + voz 'kocsi'] megnevezésére, amely pedig szintén "gőzzel jár" [hodit parom]? Minden alakulatban (szókapcsolatban, összetett vagy képzett szóban, a szó nyelvtani alakjában) minden idiomatikus mozzanat korlátozza s esetleg nullára csökkenti az alakulat szerkezetének motiváltságát.

Mindabból, amit fentebb mondtunk, az következik, hogy a szó hangalakjának (hangképének) és jelentésének kapcsolata annyira szoros és tartós, amennyire ez a szó létéhez és teljesértékű funkcionálásához fontos, s hogy semmiképpen sem szabad azt hinnünk, hogy e kapcsolat két olyan dolognak a kapcsolata, amelyek közül az egyik hozzátartozik a szó állagához, a másik meg kívül esik rajta. Ha a jelentést kirekesztjük a szó szerkezetéből, állagából, akkor (a szóhoz képest) külsővé válik az a "másod"-kapcsolat is, amely a szó valóságos hangalak-

ja és a szó hangképe között a jelentésen keresztül létesül. Holott e "másod"-kapcsolat megértése nélkül nem érthető meg az a sajátosság sem, amelyet a valóságos hangsornak és pszichikai tükröződésének - a szó hangképeinek - a viszonyában figyelhetünk meg. Végül a hangalak és a jelentés konvencionális kapcsolatának elve különösképp állhatatosan megköveteli, hogy ez és a másik magában a szó állományában szétszakíthatatlanul egybefonódják.

A szó jelentése tehát nem egyéb, mint valamely tárgynak, jelenségnek vagy viszonynak tudatbeli tükröződése (vagy valamilyen hasonló jellegű pszichikai képződmény, mely a valóság egyes elemeinek tükröződéseiből alakul ki), amely a szó szerkezetébe annak ugynevezett belső oldalaként tartozik bele, s amelyhez viszonyítva a szó hangalakja nem egyéb, mint anyagi burok, amelyre nemcsak a jelentés kifejezése és a jelentésnek más emberekkel való közlése céljából van szükség, hanem azért is, hogy a jelentés létrejöhsen, formálódhasson, létezhessék és fejlődhessék. Az anyagi hangburok nélkül (amely csak bizonyos esetekben cserélhető fel tükröződésével, a hangképpel) a valóságnak a tudatra gyakorolt hatása nem járna azzal az eredménnyel, amit mi a szó jelentésének ismerünk.

Befejezésül még egy megjegyzést kell tennünk. Mint ismeretes, a különféle nyelveknek, sőt valószínűleg minden nyelvnek a szókészletében van bizonyos mennyiségű szó, amely abban különbözik a többitől, hogy nem egyéb szavakkal összekapcsolva szokták használni, ezek a szavak ugyanis közvetlenül kifejeznek bizonyos érzelmeket, akarati kitöréseket, valamilyen jelenségre, például egy-egy szónok kijelentésére, javaslatára vagy kérdésére adott választ. E szavak többé-kevésbé "indulati" jellegűek, és ha kissé tágabban értelmezzük az "indulatszó" fogalmát, indulatszónak nevezhetők. Az idetartozó szavak mind egy kategóriában egyesülnek, mégpedig nem annyira tartalmuk jellege folytán, mint inkább aszerint, hogy e tartalom hogyan tudatosul: e tartalmat nem bontjuk ki, nem elemezzük, hanem az közvetlenül fejeződik ki ⁽¹⁰⁾, mert - hogy úgy mondjuk - nem ment át a gondolkodás szűrőjén. Hogy milyen jellegű a tartalom? Itt csak az a fontos, hogy valamilyen élmény legyen.

A valamely indulatszó által kifejeződő élményt rendszerint e szó jelentésének szokták tekinteni. Amennyiben eféle élményt szóval általában éppen úgy fejezünk ki, mint ahogyan a jelentést kifejezzük (az imént említett értelemben), annyiban jogos, hogy ezt is, amazt is egy műszóval jelöljük. Ezenkívül ez is, amaz is így vagy amúgy tudatjelenségnek (e szó tágabb értelmében) és a szó "belső" oldalának számít. Ha mindezt figyelembe vesszük, akkor a szó jelentése fogalmát kibővíthetjük, s azt is bevonhatjuk e fogalom körébe, amit indulatszavakkal szoktunk kifejezni.

(Voproszű jazükoznanija, 1955/2,
79-89.)

J e g y z e t e k :

1. Itt a hangos s z ó n a k, nem pedig a szó egyes hangjainak ábrázolásáról beszélünk. A 20-as számban persze a 0 jel önmagában semmilyen beszédhangot nem ábrázol, sőt az egész számkép (20) sem ábrázol valamilyen meghatározott hangsort (orosz szövegben ezt a dvadcat 'husz', a dvadcati 'husznak', a dvadcat'ju 'husszal' egyaránt ábrázolhatja); de ha e számképet a valóságban szóként olvassuk, akkor mégiscsak mint h a n g o k b ó l á l l ó szót olvassuk.
2. Vö. I.I.MESCSANYINOV szavaival: "...a cselekvés tárgya... szoros kapcsolatban az állítmánnyal..." ("Cslenü predlozsenija i csasztí recsi" - Mondatrészek és beszédrészek. - Moszkva-Leningrád 1945, 255).
3. Gondoljunk arra, hogy amikor valaki ezt mondja: "Sellők nincsenek", akkor nem a megfelelő képzetnek vagy fogalomnak, hanem éppen a sellő névvel nevezett tárgynak, lénynek a létezését tagadja.
4. LENIN, Filozófiai füzetek, Szikra 1954, 318.
5. V.F.ASZMUSZ, Logika, Moszkva 1947, 32.
6. Lásd: P.Sz.POPOV, Ucsenie I.V.Sztalina o edinsztve jazüka i müslenija i zadacsi logiki [I.V. Sztálin tanítása a nyelv és a gondolkodás egységéről - és a logika feladatai], "Vesztnik Moszkovszkogo universzitetá. Szerija obscsesztvennüh nauk", 1951/9/4, 50-52; / Magyarul ismertette: ELEKFI LÁSZLÓ, NyIK. VI, 61-3./
7. Lehet például valamely szót hallani anélkül, hogy értenők azt. Ilyenkor a szó létezése nem teljes, minthogy a szó nem töltötte be fő funkcióját. Megtörténhet ez is: valaki mond egy szót egy bizonyos jelentésben, de mi egészen más szót, más jelentést értünk rajta. Világos, hogy ilyenkor két szóval van dolgunk: az egyik a maga valóságos fizikai (s meghatározott jelentéséhez kapcsolódó) hangalakjában hangzott el, de ez a hangalak a hallgató tudatában nem ugyanazt a jelentést asszociálta, mint a beszélő tudatában; e hangsor a beszélő emlékezetéből egy másik, más jelentésű szót idézett fel. Ha például valaki a kljucs/ 1. 'kulcs', 2. 'for-

rás'7 szót mondta ki, s közben a forrásra gondolt, a másik ember viszont úgy értette, hogy nem a forrásról, hanem a szerszámról van szó, akkor e félreértésben két szó játszott közre, de egyik sem "létezett" teljesen.

8. A marristák ezt a tételt idealista "jelelméletnek" kiáltották ki, mert nem értették meg, hogy itt nem a tárgy és a tárgyfogalom viszonyáról, azaz olyan viszonyról van szó, amelyet valóban nem tekinthetünk konvencionális és önkényes kapcsolatnak, minthogy a tárgy tudatbeli tükröződésén, a "róla vett mintán" alapul.
9. A betüket azért kötőjellel kötjük össze, hogy lássék: itt hangok láncolatáról van szó → elvonatkoztatva a jelentéstől.
10. Lásd: V.V.VINOGRADOV, Ruszszkij jazük [Az orosz nyelv], Moszkva-Leningrád 1947, 745.